

dr hab. Zuzanna Zbróg, prof. UJK
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
zzbrog@ujk.edu.pl

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Enas Majadly
pt. "Attitudes of teachers in primary schools in the Arab sector in Israel
towards inclusion of students with special needs"**

supervised by

Prof. UAM Dr. hab. Sylwia Jaskulska

Ogólna ocena i uwagi

Pani mgr Enas Majadly przedstawiła do oceny pracę doktorską, w której podjęła temat niezwykle ważny edukacyjnie i ambitny, biorąc pod uwagę ujęcie przedmiotu badań zrealizowanych w ramach własnego projektu badawczego. Jest to obecnie temat niezmiernie ważny społecznie i trudny w kontekście wojny izraelsko-palestyńskiej, jednak niezależnie od tego kontekstu zagadnienie jest poznawczo interesujące oraz wciąż aktualne w każdym kraju – z pewnością jest zjawiskiem ponadnarodowym. Prawdopodobnie jego znaczenie praktyczne jest i będzie ważne dla społeczności, które w ten czy inny sposób będą musiały wypracować zasady współżycia i współbycia we wspólnej przestrzeni, zwłaszcza osób z dysfunkcjami i niepełnosprawnościami.

Problematyka postaw nauczycieli wobec inkluzji dzieci z SEN (Special Educational Needs) czy SEND (Special Educational Needs Or Disability) w kontekście tworzenia jej teoretycznego i zarazem instytucjonalnego modelu jest ważna z perspektywy indywidualnej i społecznej, również z perspektywy rozwoju dziedziny naukowej, co ma przełożenie także na polską pedagogikę specjalną i międzykulturową. Uważam, że badań tego typu nigdy nie jest wystarczająco dużo, ponieważ problematyka ta ma wiele nierozwiązanych pozytywnie obszarów, które wymagają dalszej eksploracji w pespektywie społeczno-edukacyjnej.

Wielokulturowość i inkluzja dzieci z SEN są faktem i jednocześnie ogromnym wyzwaniem ze względu na nakładające się trudności o różnym charakterze, stąd badania odnoszące się do tego zagadnienia nie tylko nie tracą na aktualności, ale w szybko zmieniającym się świecie, z nasilonymi migracjami, z nowymi koncepcjami inkluzji dzieci z

trudnościami w uczeniu się, są problemem stającym się „wciąż od nowa” – z nowymi wymiarami, kontekstami, koniecznością podejmowania prób rozumienia złożoności zjawisk, poszukiwania rozwiązań ujawniających się problemów i realizacji coraz to nowych celów. Tym bardziej, że Europa zмага się z konsekwencjami szybko rosnącej różnorodności etnicznej, kulturowej i religijnej.

Podkreślić należy wysiłek i zaangażowanie Autorki dysertacji w przeprowadzenie złożonych badań, dotyczących nie tylko trudnej problematyki, ale dodatkowo specyficznego i stale niespokojnego rejonu świata. Dynamika dokonujących się zmian, wielość procesów składających się na kształtowanie się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej tylko pogłębia wyzwania badawcze, któremu Doktorantka bardzo dobrze sprostała. Wnioski wynikające z jej analiz są znaczące i teoretycznie, i praktycznie w odniesieniu do podstawowego obecnie zadania pedagogiki: wychowania człowieka do różnorodności w tolerancji i otwartości wobec różnic i inności.

Struktura rozprawy doktorskiej i jej zawartość treściowa

Rozprawa doktorska składa się z 6 głównych rozdziałów, obejmujących trzy zasadnicze części projektu badawczego: teoretyczną, metodologiczną i analityczną powiązaną z dyskusją i wnioskowaniem praktycznym. Ich układ opisałabym jako:

- 1) część teoretyczna – pierwszy rozdział omawiający tło teoretyczne dla konceptualizacji problematyki badawczej pt. *Educational aspects of integration and inclusion*; drugi – pogłębiający kwestie związane z historycznym i terytorialnym podłożem kształtowania się postaw wobec odmienności na terenie badań pt. *Educational aspects of integration and inclusion in Israel*; trzeci – związany z najważniejszą koncepcyjnie kategorią teoretyczną postaw w ujęciu interdyscyplinarnym pt. *Attitudes of teachers towards integration*;
- 2) część metodologiczna – zawiera względnie wyczerpujące omówienie najważniejszych elementów projektu badawczego, dokumentując wiarygodność pozyskanego materiału empirycznego (chapter 4);
- 3) część analityczna – przedstawia najważniejsze ustalenia wynikające z przeprowadzonych badań (chapter 5 pt. *Teachers' Attitudes Regarding Integration of Students with Special Needs – research findings*)
- 4) dyskusja wyników wraz z wnioskowaniem praktycznym (chapter 6 pt. *Teachers' Attitudes Regarding Integration of Students with Special Needs. Discussion, conclusions, and practical implications*)

5) elementy uzupełniające, czyli wstęp, zakończenie, bibliografię, aneks zawierający narzędzie badawcze: kwestionariusz ankiety dla badanych.

Podsumowując, praca zawiera wszystkie niezbędne części składające się na merytorycznie i redakcyjnie prawidłowo przygotowany i zrealizowany projekt badawczy. Struktura tekstu i zawartość treściowa są charakterystyczne dla modelu badań empirycznych, diagnostycznych, w części eksploracyjnych i korelacyjnych, zawiera wszystkie niezbędne elementy dokumentujące przebieg realizacji projektu. Ponadto jej treść jest adekwatna do przedstawionej w tytule tematyki pracy oraz zachowuje odpowiednie proporcje pomiędzy objętością części teoretycznej (złożonej merytorycznie) i empirycznej.

ROZDZIAŁY 1-3. ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE

W rozdziałach teoretycznych Doktorantka wyczerpująco przedstawiła złożoną problematykę badawczą. Uczyniła to w sposób erudycyjny, a jednocześnie syntetyczny, skondensowany i spójny. Pozytywnie należy ocenić strukturalne uporządkowanie od zagadnień ogólnych do specyficznych dla przedmiotu badań. Kolejno są to: specjalne potrzeby; integracja w edukacji; inkluzja w edukacji; integracja dzieci ze specjalnymi potrzebami w Europie, Polsce, Izraelu; polityka inkluzyjna w Izraelu, społeczeństwo arabskie w Izraelu, inkluzja w społeczeństwie arabskim; postawy nauczycieli wobec integracji.

W tej części zdefiniowane zostało pojęcie specjalnych potrzeb edukacyjnych (SEN), zarysowana perspektywa integracji w edukacji oraz zanalizowane historyczne i prawne aspekty inkluzji w edukacji (od wykluczenia i dyskryminacji do integracji i inkluzji). Rozdział kończy analiza procesu integracji dzieci z SEN w Europie i omówienie idei integracji w Polsce.

Doktorantka następnie zdefiniowała pojęcie integracji w 3 aspektach: jako cel, jako proces i jako wynik oraz dokonała przeglądu szans i kosztów ponoszonych przez dzieci z SEN i z SEND oraz przez dzieci zdrowe wspólnie uczące się w jednej klasie (w zależności od warunków, które zostały im stworzone i typu ujawnianych przez nie potrzeb). Enas Majadly umiejętnie i precyzyjnie zróżnicowała pojęcie integracji i inkluzji, popierając swoje zdanie odpowiednimi analizami z literatury. W sposób pogłębiony rozważała przy tym podejścia do inkluzji dzieci z SEN i SEND zarówno oparte na akceptacji różnic i różnorodności, jak i błędne spojrzenia na edukację włączającą, podając konkretne argumenty przeciwko wykluczaniu dzieci z dysfunkcjami z obszarów społecznych, edukacyjnych i kulturalnych. Międzynarodowy kontekst prowadzonych analiz teoretycznych uwypukla dyskryminację dzieci z SEND w różnych regionach świata i ich coraz lepszą sytuację w innych rejonach. Jej badawczej uwadze

nie uszły problemy z inkluzją także w Europie. Dzięki szerokiej perspektywie nie mamy wątpliwości, że istnieje dystans pomiędzy praktyką inkluzji a stojącą za nią teorią.

Warto podkreślić, że w tym rozdziale Doktorantka szczególnie zwróciła uwagę na rolę postawy nauczycieli wobec uczniów z SEN, zwłaszcza kwestie związane z ich kształceniem, dodatkowymi kursami i szkoleniami w obliczu wyników badań pokazujących niezadowolenie nauczycieli z edukacji inkluzyjnej, szczególnie w odniesieniu do dzieci z zaburzeniami zachowania. Jak wskazują wyniki omawianych badań, poprawa sytuacji w tym zakresie wymaga skupienia się na zdolnościach i mocnych stronach uczniów, a nie na ich dysfunkcjach i brakach.

W ostatniej części rozdziału 1. przedstawiona jest historyczna i współczesna wiedza na temat koncepcji integracji i inkluzji w Polsce. W mojej opinii jest to rozdział nie do końca adekwatny w stosunku do terenu badań (prowadzonych wśród nauczycieli izraelskich). Opisana w tym rozdziale wiedza nie została zresztą wykorzystana podczas analizy i interpretacji otrzymanych wyników, co jest najlepszym dowodem na niecelowość wyróżniania tego wątku jako odrębnego podrozdziału tej części pracy.

Dopiero w rozdziale 2. mamy bardzo przydatne informacje na temat edukacyjnych aspektów integracji i inkluzji w Izraelu. To ważna część pracy wyjaśniająca kontekst relacji izraelsko-palestyńskich i specyfiki wynikającej ze znaczących różnic etnicznych, religijnych oraz kulturowo-społecznych obecnych w tej strefie nieustannego konfliktu i napięć terytorialnych. Wartościowy jest przegląd dotychczasowych badań prowadzonych w obszarze zbliżonym przedmiotem do badań Doktorantki, jak również analiza zmian społecznych dokonujących się na przestrzeni lat w społecznościach arabsko-izraelskich. Powiązanie tematyki społeczno-kulturowo-religijnej ze zmianami w poglądach na temat uczniów z dysfunkcjami i niepełnosprawnościami jest przeprowadzone w sposób wspierający rozumienie problemów z punktu widzenia czytelnika pozostającego na zewnątrz nieustającego konfliktu palestyńsko-izraelskiego. Zwłaszcza podejście Arabów-Izraelczyków do osób niepełnosprawnych, w szczególności wśród niewykształconych mieszkańców wsi, różni się bowiem znacząco od podejścia charakterystycznego dla Europejczyków.

W rozdziale 3. Enas Majadly przedstawiła przegląd literatury przedmiotu badań (postaw nauczycieli wobec integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami). Zróżnicowała wyniki badań na te, które uzasadniają uwarunkowania pozytywnego i negatywnego kontekstu inkluzji dzieci z SEN. Uwzględniła szeroką perspektywę oglądu procesu inkluzji na tle jego polityczno-społecznego i ekonomicznego charakteru. Omówiła także kwestie wzajemnego wpływu

ustawodawstwa i poglądów na edukację wspierającą równość i realizującą potrzeby uczniów niepełnosprawnych.

Przedstawiła analizy dotyczące porównania poglądów nauczycieli szkół specjalnych z nauczycielami szkół ogólnodostępnych w kontekstach międzynarodowych, co wzmocniło możliwości wnioskowania w badaniach własnych Doktorantki. Podniosła także ważne kwestie związane z oddziaływaniem wiedzy nauczycieli na realizację idei inkluzji w warunkach rzeczywistych. Podkreśliła ona niedobór środków dydaktycznych niezbędnych do wspierania dzieci z SPE, jak również braki w przygotowaniu merytorycznym nauczycieli pracujących na co dzień z takimi uczniami, co pogłębia wykluczenie tych osób z kontekstu społeczno-edukacyjnego.

Ta część zawiera także ustalenia terminologiczne i koncepcyjne związane z interdyscyplinarnym podejściem do kategorii teoretycznej „postawy” oraz możliwości wykorzystania tej kategorii w odczytywaniu wiedzy, zachowań i emocji nauczycieli wobec inkluzji w edukacji, zgodnie z ujęciem postawy jako konstruktów trójelementowych (wymiarów poznawczy, behawioralny i emocjonalny).

Podsumowując część teoretyczną recenzowanej pracy należy zauważyć, że jej zawartość w sposób wystarczający uzasadnia projektowanie koncepcyjne i realizację projektu badawczego. Doktorantka w sposób wyczerpujący przedstawiła zróżnicowane konteksty teoretycznych ustaleń co do przedmiotu badań, wspierając je ujęciem historyczno-terytorialnym i politycznym w perspektywie międzynarodowej. Uwypukliła główny sens swoich analiz dzięki prezentacji wyników badań empirycznych postaw nauczycieli wobec uczniów z SEN i SEND, również z tych rejonów świata, dla których specyfiką są różnice kulturowe i religijne. Wykazała się umiejętnością dokonywania wyboru adekwatnych do przedmiotu własnych zainteresowań teorii, koncepcji i ujęć teoretycznych.

Istotne i ważne jest omówienie przez Enas Majadly współczesnych trendów w obszarze zjawisk inkluzji społecznych i edukacyjnych. To z pewnością odpowiednie tło teoretyczne do zaprojektowanego badania, a także źródło inspiracji do interpretacji zebranego materiału empirycznego.

Rozdziały teoretyczne to bardzo bogata poznawczo (informacyjnie) część pracy. Jest ona dość rozbudowana, ale jej objętość (70 stron) uzasadnia złożoność zagadnień podjętych w projekcie własnym.

Kwerenda świadczy o bardzo dobrym przygotowaniu Doktorantki do konceptualizacji autorskich badań zarówno w warstwie teoretycznej, jak i empirycznej. Mam wrażenie niepominięcia żadnej, istotnej kwestii podczas tejże analizy literatury przedmiotu badań.

Autorka wykazała się umiejętnością posługiwania się warsztatem pojęciowym oraz zdolnością formułowania myśli na poziomie poprawnym naukowo. Krytyczne analizy dokumentują własną perspektywę patrzenia na analizowane problemy. To spójny, logicznie przeprowadzony wywód, uzasadniający wybór i sposób konceptualizacji przyjętych kategorii teoretycznych.

Doktorantka dobrze uzasadniła także wybór tematu badań, zauważając, że arabski system edukacji w ogóle, a w szczególności w odniesieniu do kwestii opieki nad uczniami z SEN i SEND, wymaga poprawy. Słusznie założyła na podstawie wyników przedstawionych badań empirycznych, że jej pierwszym warunkiem jest przeprowadzenie analiz, które odpowiedzą na pytanie o zidentyfikowanie postaw nauczycieli odnośnie do integracji dzieci z dysfunkcjami, a także ich potrzeb w zakresie szkoleń i kształcenia ustawicznego. Ponadto, zgodnie z najlepszą wiedzą Doktorantki, tego typu badania nie były jeszcze prowadzone. Dostrzegła ona zatem lukę w badaniach dotyczących przedstawianej problematyki.

Enas Majadly uwzględniła najnowsze propozycje zawarte w międzynarodowej literaturze, zauważając zmiany terminologiczne i zmiany znaczeń w nazewnictwie związanym z inkluzją dzieci z SEN, krytycznie odnosząc się do sposobu ich wdrażania do praktyki. Zauważyła różnice w rozumieniu potrzeb osób z niepełnosprawnościami i wymogów co do ich wspierania w warunkach szkół publicznych ogólnodostępnych, biorąc pod uwagę różny charakter niepełnosprawności: fizyczny, poznawczy, neurologiczny i/lub psychiatryczny.

Z szerokiej perspektywy zanalizowała próby adaptacji społeczności i systemów edukacyjnych w poszczególnych państwach i obowiązujących w nich przepisach prawa do problemów, z jakimi borykają się rodziny z dziećmi wymagającymi szczególnej troski w szkole. Warto podkreślić, że Doktorantka swoje rozważania sytuuje w wielu kontekstach, np. pojawiania się problemów finansowych czy możliwych dyskryminacji w szkołach ogólnodostępnych wobec dzieci z niepełnosprawnościami lub odwrotnie: dzieci zdrowych (jeśli w klasie nie ma asystentów nauczyciela).

Doktorantka umiejętnie podkreśliła podwójne wyzwania, jakie stoją przed inkluzją dzieci z SEN i/lub niepełnosprawnościami (SEND) w wypadku dzieci palestyńskich (podwójna mniejszość: narodowa i dodatkowo z dodatkowymi potrzebami edukacyjnymi, ponadto wykluczona kulturowo).

Pozytywnie należy ocenić także rekapitulację przyjętych założeń teoretycznych w poszczególnych zakresach, ponieważ stanowią one dobrą podstawę konceptualizacji i operacjonalizacji projektu badawczego.

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE BADAŃ WŁASNYCH

Dobra konceptualizacja problematyki badawczej z uwzględnieniem założeń teoretycznych w dużym stopniu decyduje o jakości realizacji projektu badawczego. Zawartość tego rozdziału stanowi egzemplifikację tematu pracy i zarazem problemu badawczego, które zostały sformułowane prawidłowo. Problem badawczy ustalony na podstawie dobrze dobranej literatury przedmiotu jest oryginalny teoretycznie i praktycznie użyteczny.

Przyjęta perspektywa widzenia problemu i sposobu jego rozwiązania określiła przyjęty w badaniach paradygmat metodologiczny. Została ona wystarczająco uzasadniona oraz przedstawiona wraz z jej uzasadnieniem. Autorski projekt badawczy zaplanowany został w sposób wystarczająco spójny i kompletny pod względem opisu wszystkich koniecznych elementów warunkujących prawidłowe postępowanie badawcze, stając się tym samym odpowiednią podstawą realizacji założonych celów.

PRZEDMIOT I CELE BADAŃ: Przedmiot badań, jako zjawisko, nie został sformułowany wprost, jednak jednoznacznie wynika z wielu fragmentów pracy. W eksploracyjno-diagnostycznym (i korelacyjnym) modelu badań założono realizację celów badawczych poznawczego/teoretycznego i celów praktycznych/uitylitarnych. Zostały one określone właściwie dla przedmiotu badań z podkreśleniem konieczności zbadania czynników różnicujących postawy nauczycieli. Nauczyciele odgrywają kluczową rolę w powodzeniu procesu integracyjnego dzieci z SEN, zatem przedmiot badań Doktorantki został wybrany trafnie.

PROBLEM I HIPOTEZY BADAWCZE: Struktura problemów badawczych jest ogólnie merytorycznie uzasadniona i logicznie skonstruowana, pytania sformułowane są jasno i dobrze skonkretyzowane, stanowiąc wystarczającą przesłankę czy prognozyk realizacji założonych celów badań. Pytania szczegółowe uwzględniają 3 komponenty „postawy” jako konstrukt teoretycznego.

Zastanowiłabym się jednak nad sformułowaniem pierwszego problemu szczegółowego (komponent poznawczy postawy). Zamiast pytania: *1. Jaka jest wiedza nauczycieli na temat integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami?* zapytałabym: *Jaka jest samoocena wiedzy*

nauczycieli....?, a jeszcze lepiej: *Jakie są opinie, poglądy badanych ...?* Uważam, że wiedza (na dany temat) jest bardzo złożonym konstruktem teoretycznym i nie była tutaj badana. Na s. 88. Doktorantka wyjaśnia, że badała wiedzę rozumianą jako „świadomość zawodową potencjalnych zagrożeń i korzyści na temat integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami w zwykłych klasach” [professional awareness of potential risks and benefits regarding integrating students with special needs in a regular class], co wskazuje na niewystarczającą precyzję w stosowaniu kategorii teoretycznych.

Druga grupa pytań szczegółowych odnosi się do drugiego problemu głównego, ma więc charakter zależnościowy i dotyczy wybranych do badań zmiennych odnoszących się do czynników różnicujących postawy nauczycieli.

Hipotezy badawcze zostały wyprowadzone z teorii na podstawie dokonanego przeglądu literatury. Odnoszą się do warunków empirycznych pozwalających na weryfikowanie teorii. Są sformułowane poprawnie.

ZMIENNE I WSKAŹNIKI: Do postawionych pytań zaproponowano listę zmiennych zależnych i niezależnych (p. 77):

1. Postawy nauczycieli wobec integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami w szkołach zwykłych w społeczeństwie arabskim w Izraelu

1.1. wiedza nauczycieli na temat integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami

1.2. zachowań nauczycieli wobec integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami .

1.3. emocjonalne podejście nauczycieli do integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami

2. czynniki różnicujące postawy nauczycieli wobec integracji uczniów ze specjalnymi potrzebami w szkołach zwykłych w społeczeństwie arabskim w Izraelu: wiek, płeć, poziom wykształcenia, kierunek studiów, aktualny poziom nauczania w szkołach podstawowych, staż pracy w szkole, wykształcenie i wcześniejszy kontakt z edukacją specjalną, udział nauczycieli w kursach z zakresu edukacji specjalnej.

Brakuje listy/tabeli wskaźników do wyodrębnionych zmiennych, jednak nie ma problemu z ich odszukaniem w tabelach wyników badań w rozdziale 5.

PROCEDURA BADAWCZA – METODA, TECHNIKI I NARZĘDZIA, DOBÓR PRÓBY:

Dobór metod, technik i narzędzi badawczych oraz dobór próby jest poprawny w kontekście celów i problemów badawczych. Został też odpowiednio merytorycznie uzasadniony z

odwołaniem do literatury metodologicznej. Ograniczenia reprezentatywności próby badawczej zostały dobrze wyjaśnione i uzasadnione (p. 79-82). Autorka ma świadomość niemożności uogólniania wniosków badawczych na całą populację.

Podsumowując część metodologiczną recenzowanej pracy, można stwierdzić, że Doktorantka wykazuje się odpowiednią świadomością metodologiczną, mierzoną jakością przygotowanego projektu badawczego. Wystarczająco i adekwatnie opisuje przyjęte założenia i przebieg procedury badawczej. Warto podkreślić, że Autorka nie popełnia błędu wikłania się w niepotrzebne dyskusje metodologiczne i nadmierne definiowanie pojęć metodologicznych, natomiast wystarczająco precyzyjnie wyjaśnia swoje wybory na kolejnych etapach badań.

Jako autorka monografii dotyczącej wiedzy pedagogicznej nauczycieli sygnalizuję wątpliwość pojawiającą się w badaniach komponentu poznawczego kategorii postawy. W mojej opinii Doktorantka nie badała wiedzy w grupie respondentów, a ich przekonania, poglądy i opinie. Sądzę, że nazwa komponentu „Knowledge” (np. p. 150) jest nieuprawniona. Zdecydowanie lepiej byłoby pozostać przy znanej z literatury nazwie: „komponent poznawczy”.

Brakuje także w części jasnej metodologicznej mapy zmiennych połączonej ze wskaźnikami. Możliwe są one jednak do odczytania z kolejnych tabel w rozdziale 5.

Projekt zawiera jednak wszystkie konieczne elementy dla przyjętego modelu badań, zaś niewielkie wskazane w nich niedostatki nie mają charakteru dyskredytującego wartość i jakość uzyskanych rezultatów.

ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ WŁASNYCH (chapter 5.)

Rozdział piąty w całości poświęcony jest analizie uzyskanych rezultatów badań własnych, konsekwentnie i w sposób względnie spójny z założeniami metodologicznymi prezentuje uzyskane rezultaty dokonanych pomiarów w aspekcie prezentacji zmiennej zależnej w jej wymiarach: poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym, z uwzględnieniem zmiennych niezależnych.

W tym rozdziale omówiono organizację danych, sposób ich analizowania, statystyki opisowe stosowane w przypadku wybranej próby, badanie każdej hipotezy oraz podsumowanie wyników/wnioski z tych badań.

Warto podkreślić wysoką rzetelność/spójność wewnętrzną poszczególnych wymiarów skali mierzoną współczynnikiem alfa Cronbacha (niemal równą i powyżej 0,8). Ponadto istotne statystycznie dodatnie korelacje pomiędzy wszystkimi trzema komponentami postaw

nauczycieli wobec integracji uczniów z SEN świadczą o wysokiej trafności merytorycznej pomiarów.

Korzystając z jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) w rozdziale 5.2. Doktorantka zweryfikowała, czy istnieją istotne statystycznie różnice w średnich między badanymi zmiennymi. Sprawdziła także hipotezy, korzystając ze statystyki testowej. Nie wszystkie zostały przyjęte/potwierdzone. Ważne jest, że Doktorantka korzystała wówczas z alternatywnych interpretacji hipotezy. W celu pogłębienie rozumienia uzyskanych wyników zastosowano analizę regresji, która pozwoliła wyciągnąć dokładniejsze wnioski co do zależności między zmiennymi. W niektórych wypadkach są one zaskakujące, np. dowodzą, że udział nauczycieli w szkoleniach może mieć niekorzystny wpływ na ich postawę w obszarze komponentu poznawczego (w pracy Doktorantka nadal posługuje się określeniem „wiedza”).

Podsumowując, analiza wyników badań (s. 84-99) stanowi tę część pracy, która dokumentuje umiejętności świadomego i przemyślanego wykorzystania statystyk opisowych i testów statystycznych. Wyniki są wystarczająco uwiarygodnione, a rezultaty analizy znaczące dla opisu i wyjaśniania przedmiotowych dla pracy zjawisk. Uzyskano interesujący materiał, stanowiący ważną przesłankę do tworzenia modelu integracji dzieci z SEN.

Sposób analizy uzyskanego materiału empirycznego jest logiczną konsekwencją konceptualizacji problematyki badawczej. Stanowi merytorycznie następstwo przyjętych założeń metodologicznych, prowadząc kolejno do realizacji postawionych celów poprzez rozwiązywanie postawionych problemów i weryfikowanie hipotez. Doktorantka prowadzi analizę w zakresie przedstawienia statystyk opisowych przyjętych zmiennych, dokonuje analizy zróżnicowań i korelacji. Ogólnie można powiedzieć, że statystyka opisowa została zastosowana poprawnie i zasadnie.

Doktorantka dobrze ustrukturalizowała dużą porcję wyników, przedstawiając je w całym rozdziale 5 w postaci tzw. „czystego opisu”. Nie stara się interpretować wyników (na to zostawiła miejsce w rozdziale 6. poświęconym dyskusji wyników) w kontekście przyjętych założeń teoretycznych. Nie ma w tym nic złego, oprócz trudności recepcji tekstu przez czytelnika. Szczątkowe interpretacje występują przy okazji hipotez alternatywnych. Jest to jednak jedynie uwaga redakcyjna, gdyż zbyt techniczno-statystyczny język prezentacji materiału badawczego, pozbawiony odniesień interpretacyjnych, powoduje, że cały rozdział analityczny robi wrażenie raportowania (raportu z badań). Rozumiem, że jest to jeden ze stylów w ramach dwóch konkurujących ze sobą sposobów narracji w naukach społecznych, specyficznych dla publikacji anglojęzycznych i czasopism „zachodnich”. Uważam jednak, że

praca zyskałaby na atrakcyjności dla czytelnika, gdyby oprócz suchego opisu rezultatów na bieżąco pojawiały się do nich komentarze teoretyczne lub odniesienia praktyczne.

DYSKUSJA, WNIOSKI I IMPLIKACJE PRAKTYCZNE (chapter 6.)

Bogaty materiał empiryczny analizowany w kontekście kilku problemów badawczych i w złożonym koncepcyjnie projekcie obejmującym wielowymiarowe ujęcie postaw wobec integracji osób z SEN w sektorze arabskim szkół w Izraelu i wykrywania zależności między wybranymi zmiennymi kończy dyskusja wyników, w której Autorka wskazuje słuszne argumenty wyznaczające ich oryginalność i nowatorstwo. Ta najważniejsza i najbardziej interesująca czytelnika część pracy, bo stanowiąca efekt realizacji całego projektu badawczego, jest ich komentowaniem i interpretacją z odniesieniem do teorii i wyników innych badań empirycznych. Stanowi to podstawę włączania w toku narracji przesłanek do formułowania wskazówek i rekomendacji praktycznych. Doktorantka na koniec rozprawy przedstawiła ograniczenia badania (w tym np. konieczność badania innych zmiennych), potencjalne kierunki przyszłych badań i wnioski i rekomendacje. Konkluzje mają na celu zreformowanie systemów oświaty i opieki oraz stworzenie komfortowych i godnych warunków integracji i edukacji uczniów z SPE.

Konkludując, Enas Majadly wykazała się bardzo dobrą ogólną wiedzą naukową odnoszącą się do postawionego problemu, bardzo dobrą dla danego poziomu rozwoju naukowego świadomością i wiedzą metodologiczną, pozwalającą planować i realizować badania w pewnych zakresach nowatorskie i oryginalne na gruncie pedagogiki. Zrealizowała cele pracy, rozwiązując oryginalny problem badawczy, którego nowatorstwo potrafiła uzasadnić i na tej podstawie sformułować istotne rekomendacje dla praktyki pedagogicznej. Przedstawiony materiał teoretyczny i empiryczny jest ważny pedagogicznie (teoretycznie) i interesujący poznawczo. Wyniki badań mają istotne znaczenie praktyczne. Informują o konieczności zmian w postrzeganiu przez społeczeństwo arabskie w Izraelu procesu postrzegania niepełnosprawności, w tym uczniów z SPE, oraz procesu ich integracji w szkołach ogólnodostępnych.

Za ważny i wartościowy wkład Doktorantki do pedagogiki i jednocześnie kryteria spełniania wymagań stanowiących podstawę ubiegania się o stopień naukowy doktora zaliczyłabym głównie:

(1) eksplorację ważnych z perspektywy dyscypliny obszarów badań, rzadko w prezentowanej perspektywie oraz w grupie badawczej i terenie badań, podejmowanych przez pedagogów;

(2) erudycję, umiejętność wyboru, analizy i syntetyzowania tekstów naukowych połączoną ze zdolnością operacjonalizacji pojęć, definicji zjawisk i egzemplifikacji zależności między nimi oraz ich krytyczną oceną;

(3) próbę oceny zależności wybranych zmiennych w obszarze postaw wobec integracji osób z SEN w specyficznej grupie społeczno-rozwojowej, wraz z próbą ich zsyntetyzowania, ukierunkowaną na sformułowanie zaleceń dla praktyki edukacyjnej;

(4) bardzo dobre, zwłaszcza dla tego poziomu rozwoju naukowego, przygotowanie metodologiczno-statystyczne, warunkujące podstawową zdolność do realizacji świadomie i refleksyjnie konstruowanych projektów badawczych.

W moim przekonaniu oceniana rozprawa spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim, gdyż Doktorantka postawiła oraz rozwiązała ważny i oryginalny na gruncie nauk społecznych problem naukowy, ulokowany dobrze teoretycznie i bazujący na wiedzy teoretycznej reprezentatywnej dla przedmiotowej dziedziny naukowej. Jakość zaprojektowanego badania i jego realizacja stanowi pozytywną przesłankę dalszego rozwoju naukowego Doktorantki. Zaprezentowany poziom wiedzy metodologicznej Doktorantki świadczy niewątpliwie o jej potencjale badawczym i możliwościach dalszego rozwoju naukowego.

Uwzględniając wszystkie aspekty opiniowanej pracy stwierdzam, że przedstawiona mi do recenzji dysertacja mgr **Enas Majadly w pełni odpowiada wymogom stawianym pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie Autorki do końcowych etapów przewodu doktorskiego.**

Zuzanna Lbroń

Kielce, 19.01.2024 r.